

17. Падалка Л. Главные экономические мероприятия Полтавского земства в 1901–1905 гг. / Л. Падалка // Статистический ежегодник Полтавского губернского земства. Год 9-й. – 1905. – Полтава: Типо-литография А. Дохмана, 1906. – С. 127–182.
18. Систематический сборник постановлений Кременчугского уездного земского собрания (1899–1909). – Кременчуг: Типография И.А. Дохмана, 1910. – 180 с. +11 с.
19. Отчёт управы за 1913 год. Кременчугское земство Полтавской губернии. – Кременчуг: Энергия, 1914. – 494 с.
20. Статистический справочник по Полтавской губернии на 1915 год. (Вып. VIII.). – Полтава: Т-во Печатного дела, 1915. – 238 с.
21. Справочные сведения о деятельности земств по сельскому хозяйству (по данным на 1905 и 1906 годы) / Сост. под ред. В.В. Морачевского. Выпуск 9-й. – СПб.: Типография В.Ф. Киршбаума, 1908. – LXXXIV+908 с. +90 с.
22. Справочные сведения о деятельности земств по сельскому хозяйству (по данным на 1907 и 1908 годы) / Сост. под ред. В.В. Морачевского. Выпуск 10-й. – СПб.: Типография В.Ф. Киршбаума, 1909. – VII+СХVII+520 с. +69 с.
23. Справочные сведения о деятельности земств по сельскому хозяйству (по данным на 1909 год) / Сост. под ред. В.В. Морачевского. Выпуск 11-й. – СПб.: Типография В.Ф. Киршбаума, 1911. – СХХII+652 с.
24. Справочные сведения о деятельности земств по сельскому хозяйству (по данным на 1911 год) / Сост. под ред. В.В. Морачевского. Выпуск 13-й. Ч. 1. – Петроград: Типография В.Ф. Киршбаума, 1914. – 211 с. +120 с.
25. Морачевский В.В. Краткие сведения о сельскохозяйственной деятельности земств в 1912 году / В. В. Морачевский. – Пг., 1915. – 44 с. +28 с.

УДК 336.773

Лантух І.В.

кандидат економічних наук,

доцент кафедри економічної теорії і права

Харківського національного автомобільно-дорожнього університету

НАРОДНИЙ БАНК ЯК ПІДҐРУНТТЯ ДЛЯ РОЗВИТКУ КАПІТАЛІЗМУ НА ВІТЧИЗНЯНИХ ТЕРЕНАХ НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті розглядається проблема покращення становища вітчизняних робітників наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. за допомогою народних банків. При цьому дається ретельний аналіз діяльності народних банків Західної Європи, які вже мали необхідний досвід в цьому напрямі. Розглянуто специфіку вітчизняних кредитних закладів як позичково-ощадних товариств, що були облаштовані за системою Райффайзена та Волленборга.

Ключові слова: народний банк, кредит, сільські позичкові каси, ощадні каси, товариства взаємного кредиту, позичково-ощадні товариства.

Лантух І.В. НАРОДНЫЙ БАНК КАК ОСНОВА РАЗВИТИЯ КАПИТАЛИЗМА НА ОТЕЧЕСТВЕННЫХ ПРОСТОРАХ В КОНЦЕ ХІХ – НАЧАЛЕ ХХ ВЕКА

В статье рассматривается проблема улучшения положения отечественных рабочих в конце ХІХ – начале ХХ в. с помощью народных банков. При этом дается тщательный анализ деятельности народных банков Западной Европы, которые уже имели необходимый опыт в этом направлении. Рассмотрена специфика отечественных кредитных учреждений как ссудо-сберегательных сообществ, которые были созданы по системе Райффайзена и Волленборга.

Ключевые слова: народный банк, кредит, сельские ссудные кассы, сберегательные кассы, товарищества взаимного кредита, ссудо-сберегательные сообщества.

Lantukh I.V. PEOPLE'S BANK AS A BASIS FOR THE DEVELOPMENT OF CAPITALISM IN THE DOMESTIC TERRITORY THE END OF XIX – THE BEGINNING OF XX CENTURIES

The present paper discusses the problem of improving the situation of the domestic working class in the late ХІХ – early ХХ centuries with the help of people's banks. Article gives a thorough analysis of the People's Bank of Western Europe, namely Germany, France, Italy, that already had the necessary experience on the subject given. The author finds out the specific nature of domestic credit institutions like savings and loan associations, which were equipped by the system of Raiffeisen and Vollenborg.

Keywords: people's bank, credit, rural paying offices, savings offices, mutual credit associations, savings and loan associations.

Постановка проблеми. 4 квітня 1894 р. Санкт-петербурзьке товариство взаємного кредиту обговорювало питання про засоби покращення стану робітників у містах та селищах. Це питання мало різний гатунок на вітчизняних теренах і в Західній Європі. У західних державах робітники прагнули покращити свій стан завдяки заможному населенню, тому всі зусилля уряду та суспільства були спрямовані на усунення боротьби праці й капіталу, беручи до уваги інтереси робітників й капіталістів-підприємців.

На вітчизняних теренах унаслідок недостатнього розвитку фабрично-заводської промисловості й невеликої кількості фабричного пролетаріату такої боротьби праці й капіталу не існувало. Проте завжди була надзвичайно слабка продуктивність праці робітників, особливо сільськогосподарських. Тому для збільшення ефективності праці та підняття розу-

мового й морального рівнів робітників урядом було встановлено такі заходи: призначення за рішенням імператора 1 200 000 крб на заснування 240 позичково-ощадних кас у повітах губерній, що постраждали у 1891 р. від неврожаю; прийнято закони про фабричний нагляд, про невідчуженість селянських наділів; перетворення Міністерства державного майна на Міністерство землеробства та державного майна; внесення змін у статут селянського банку та встановлення заходів щодо розширення кредиту для землеробів та промисловців у проєкті нового статуту державного банку, відкрито питання про організацію дрібного народного кредиту в особливій комісії Міністерства фінансів тощо [1].

Історія свідчить, що приватна благодійність намагалася надати посильну допомогу нужденному населенню, але гуманні прагнення поважних філантропів

не дали досягти своєї мети простолюду; вони рятували від злиднів лише одиниці, а не маси бідного населення. Потужними спробами благодійності відзначився Роберт Оуен, який мріяв зробити щасливими бідних робітників шляхом переселення їх на безкраї землі, що були придбані у Південній Америці. Але мрії залишилися мріями. Загалом приватна благодійність була безсилою у вирішенні робітничого питання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розгляд проблеми про засоби покращення положення робітників у містах і селищах за допомогою фінансових закладів, витоки рішення цієї проблеми розглядалися епізодично [1]. Праць, які б усебічно підійшли до цієї проблеми, на жаль, ще не існує.

Мета статті полягає у вивченні світового досвіду становлення, формування та розвитку народних банків Західної Європи щодо покращення становища робітників. Плануємо також проаналізувати, як цей досвід використовувався у Росії, частиною якої була Україна наприкінці XIX – початку XX ст.

Вклад основного матеріалу дослідження. Для досягнення мети роботи, необхідно відповісти на питання: «Як вирішувалася проблема покращення стану робітників у Західній Європі, бо, не дивлячись на особливості свого розвитку, Росія деякою мірою переймала європейський досвід?» Слід зазначити, що невеликий успіх мали європейські громадські та урядові заходи, які були спрямовані на досягнення цієї мети. Громадські продовольчі крамниці «positos» в Іспанії, «monti frumentarii» в Італії та подібні заклади в інших державах не принесли суттєвої користі народу. Громадські майстерні у Франції в 1848 р. «caisse d'escompte» Наполеона III для кооперативних товариств, «societe de credite agricol» для землеробів, «caisse central» Гамбетті тощо зазнали фіаско, тому що робітничий клас, для якого призначалися ці заклади, не звертався до них за допомогою, з одного боку, тому що людям була властива боязкість і відраза до усього того, що мало характер подарунку чи подачки, з іншого – внаслідок формальностей, якими супроводжувалася видача допомоги.

Так само було і з урядовими закладами: задля покращення побуту робітників у Німеччині було створено соціалістичні майстерні за системою Ласалля та народні банки у Берліні й Саксен-Кобург-гоцькому герцогстві; в Італії – землеробські банки, де з 30 на той час залишилося лише 9; у Бельгії – провінційні агентства банків [2].

Спроби вітчизняного уряду кредитувати населення, що розпочалися у 1803 р., не принесли очікуваних результатів. Буди створені комунальні каси у Білостоцькій області, мирські каси у прибалтійських губерніях, Селянський банк на острові Езель, капітали військових поселень, потім був утворений особливий господарський капітал, а в 1840 р. засновані селянські ощадні та допоміжні каси, селянські банки в удільних маєтках, позичковий торговельно-промисловий банк московського удільного маєтку тощо. До 1882 р. у 40 губерніях було вже 2 422 каси усіх найменувань із капіталом у 12 630 000 крб, з яких знаходилося у позичках 11 772 000 крб. Стан цих кас, за відгуками губернаторів, за рідким винятком був незадовільний: вони втратили усіялку довіри, не приносили ніякої користі і не мали майбутнього. Це і слугувало приводом до заснування у 1883 р. селянських банків, яких у 1894 р. нараховувалося вже 47 [2].

Найбільш дієвим засобом примирення труда з капіталом та підняття рівня добробуту трудящих мас населення, як вважав тогочасний фінансист-

практик, колишній керівник Державного банку Є. Ламанський, був принцип самопомочі, що виражався у різних кооперативних закладах. Сліди цих закладів зустрічалися у глибокій давнині, наприклад, французькі громади, південно-слов'янські дружини, руські ватаги, артілі тощо [2].

Зважаючи на кредитні народні заклади, слід зазначити, що, користуючись кредитом, вилучаючи з нього вигоди й маючи невеликі збитки, робітники значною мірою могли покращити свій добробут. Кредит став значною силою, без якої неможливий економічний рух, і якщо сам по собі він не створював цінностей, він відкривав, пробуджував і запліднював наявні фактори виробництва і в цьому сенсі міг творити великі справи, у чому наочно переконувала діяльність кооперативних народних банків. Робітник сам має бути знаряддям своєї емансипації; його праця становила вірне забезпечення його кредитоспроможності, як паровий млин, що постачав йому борошно, або поле, з якого він отримував зерно.

Для організації народних банків не потрібний великий капітал. Тому були приклади. Так, Шульце-Деліч починав своє позичково-ощадне товариство з невеликого капіталу, Райффейзен для своїх сільських позичкових кас позичив 3 000 крб, Лузатті – засновник знаменитого міланського банку починав з 280 крб, народний банк Ріонера (провінція Вульгуре) відкрився з 35 крб, швейцарський народний банк – з 1 300 крб тощо. [2]. Ці заклади приносили значну користь народу як у матеріальному, так і у моральному відношенні. Вони дійсно слугували могутньою зброєю у справі зближення самих різнорідних прошарків населення.

У чому сутність вчення про позичково-ощадні товариства за системою Шульце-Деліча та про сільські позичкові каси Райффейзена з організації народного кредиту? У чому ж полягали основні положення системи Шульце-Деліча?

Річ у тому, що головною метою було пошук засобів користування позичками до утворення капіталу забезпечення. Першим завданням, що стояло перед товариством, було утворити капітал, якого у робітників не було. З огляду на це організація встановила членські паї, які могли поповнюватися щомісячними внесками, тобто члени зобов'язані були постійно робити заощадження, тому деякі економісти заклади Шульце-Деліча називали примусовими ощадними касами (Zwangssparkassen), і прийняв необмежену відповідальність членів за позиками товариства. Межі його дій, як і кількість членів, були необмеженими. Про моральне задоволення членів товариства Шульце-Деліча не переймався. На паї після закінчення операційного року видавалися дивіденди.

Взагалі інтереси вкладників у позичково-ощадних товариствах були на першому місці. Позики видавалися короткострокові – на 3–6 місяців. За позичками стягувалося від 12 до 14%, потім 8%, хоча номінально 6%, тобто не рахуючи 0,5% комісії за кожні 3 місяці [3]. Справами товариства займалися наглядовий комітет і правління, члени яких, крім зарплатні, користувалися ще відсотковим відрахуванням з прибутків (tantieme). У 1883 р. у Німеччині існувало вже 4 000 товариств, організованих за такою системою. Кількість членів складала понад 1 200 000 осіб, капітал – 100 млн крб, а річний дохід становив понад 1 млрд крб [3].

Позичково-ощадні товариства Шульце-Деліча приносили велику користь у містах і промислових селищах, де капітали швидко оберталися протягом року. У багатьох містах позичково-ощадні товари-

ства перетворилися на товариства взаємного кредиту або акціонерні банки. Але умовам земельного кредиту вони не могли задовольнити у зв'язку з короткостроковими позиками. Справа Шульце-Деліча не досягла своєї мети – привчити народ до ощадливості: товариство видавало на руки й малі дивіденди на пайові частини. А високий розмір паю (до 300 крб) віддаляв від товариства таких осіб, які найбільше потребували кредиту. Також великі дивіденди (у деяких товариствах іноді до 30 і 52%) і додаткові винагороди (*tantieme*) спонукали правління розширити межі операцій, у зв'язку з цим виникали сумнівні угоди та спекуляції, що супроводжувалися банкрутством і ліквідацією товариств. З 1875 до 1886 рр. 36 товариств збанкрутували і 174 ліквідували свої справи. В 1892 р. 8 товариств збанкрутували, а 24 вимушені були ліквідуватися [3].

Що стосується сільських позичкових кас, то треба зазначити, що у 1849 р. за допомогою позичених 3 000 крб Райффейзена відкрив першу касу у Фламмсфельді для надання кредиту селянам. Через 5 років він організував другу касу, у 1862 р. заснував третю касу, а у 1868 р. – четверту. Взагалі Райффейзен не рекламував своїх кас. Він вважав, що якщо каси – корисна справа, то вони самі виправдовують себе і будуть поширюватися по всій країні. І справді, у 80-х рр. XIX ст. сільські каси Райффейзена стали досить швидко поширюватися у Німеччині: у 1885 р. відкрилося 245 кас, у 1888 р. – 423, у 1889 р. – 610, а у 1891 р. – 885 [4]. Тобто за шість років кількість кас збільшилася у 3,6 рази. Скрізь вони мали успіх і стали бажаними закладами для народу. На це відгукнулася громадськість: уряд заохочував їх відкриття, провінційні управління видавали субсидію, адміністрація та духівництво наставляли їх благословенням тощо.

Знаючи потреби селян, Райффейзен розумів, що для них потрібний довгостроковий кредит. У той же час він усвідомлював, що від них не можна вимагати грошових внесків, бо вони були відсутні априорі. Тому постало завдання – не вимагаючи грошових внесків, знайти кредит і надати позичкам таку форму, щоб вони самі покривали себе, не змушуючи позичальника звертатися до яких-небудь інших ресурсів, що було б не допомогою, а ще більшим утисненням для нього. Це питання Райффейзен вирішив завдяки облаштуванню сільських кас. Територія дії каси або позичкового товариства обмежувалася селом або церковним приходом. У члени вступали як багаті, так і бідні, але особи хорошої поведінки, люди тверезі та працелюбні (чоловіки та жінки), так що усі члени добре знали один одного. Позики видавалися членам зазвичай довгострокові (на 1–2 роки, 3, 5, 10, а іноді й на 20 років) на відоме заздалегідь визначене та схвалене радою і правлінням призначення. Посвідченням в отриманні позики слугувала розписка. Члени ради й правління безкоштовно виконували свої обов'язки. Зарплатню отримували лише касир і бухгалтер, які не брали участі в постановках ради й правління. Рада складалася з відомих поважних осіб, яким не потрібен був кредит і керували всіма справами товариства. Дивідендів у сільських касах не існувало. Відсотки за позиками після покриття витрат потрапляли в резервний, не відчужений і який не підлягав розподілу (навіть у випадку закриття товариства або ліквідації) громадський фонд. Після досягнення певного розміру він міг перетворитися на основний капітал, після чого формувалася новий резервний фонд, частина якого могла бути залучена на загальнокорисні справи, а

саме облаштування шкіл, богаділень, дренажування ланів тощо.

Таким чином, у сільських касах деякі члени не отримували прибутків; усе було спрямоване на загальне благо, у чому полягав високий моральний вплив цих закладів на сільське населення.

Історія позичково-ощадних кас є історією розвитку та вдосконалення мешканців села у моральному та матеріальному відношенні. Священики запевняли, що для моральності їх пастви ці каси зробили більше, ніж усі попередні. За весь час свого існування жодна каса не збанкрутувала – ні в Німеччині, ні в Австро-Угорщині, ні в Італії. Крім того, вони користувалися такою довірою, що у 1867 р. та 1870 р. (роки війни) вкладники забирали свої гроші з великих банків і несли їх до сільських кас, благаючи правління прийняти внески навіть без відсотків.

Але і Райффейзен на своєму добродійному шляху зазнавав чимало переслідувань і, як не дивно, найбільше з боку Шульце-Деліча, який прагнув організувати за своєю системою усі народні кредитні заклади в Німеччині. На вимогу Шульце-Деліча сільські каси Райффейзена зобов'язані були встановити паї та допустити видачу дивідендів членам. Оскільки в законі розмір мінімального паю не був визначений, Райффейзен приймав паї по 5–10 крб, а виданий членом дивіденд становив від 40 коп. до 1 крб.

У зв'язку зі збільшенням кількості сільських кас Райффейзен створив для них у Нейвиді центральний банк (*Landwirtschaftliche Centraldarlehenskassa*). Головні завдання центрального банку: 1) бути посередником між касами; 2) отримувати відсотки з додаткових коштів одних кас і давати їх в позику іншим (кредит за поточним рахунком). Членами банку могли бути тільки каси. Для цього їм потрібно було придбати одну акцію вартістю 1 000 марок. Оскільки центральний банк був акціонерним закладом, по суті, був тією самою сільською касою, але у більших розмірах – недоторканий запасний фонд, відсутність дивіденду, винагорода членам правління й ради, абсолютна відсутність операцій, які були притаманні комерційним банкам.

Ще одним прикладом створення народного банку була Італія. Добродійні кредитні заклади для народу здавна були притаманні Італії. Національні банки також сприяли розвитку сільськогосподарського кредиту, хоча заходи, які ними приймалися, не досягали очікуваних результатів. Кооперативні народні банки в Італії започаткував Лузатті, професор Міланського університету. Захоплений ідеями Шульце-Деліча, якого він вважав майстром кредитної справи («*sommo maestro di cooperazione*», Лузатті вирішив створити заклади такого типу в Італії, звичайно, з певними змінами, що відповідали характеру та звичаям італійського народу. В 1863 р. він написав статут банку.

Одним із перших, хто був проти створення Лузатті народних банків, – Больдріні. Він вважаю, що не можна вимагати від робітників грошових внесків або заощаджень, спершу їм потрібно надати кредит, а потім запрошувати до заощаджень. Друзі Лузатті також скептично відносилися до його підприємства, однак ставали членами банку: одні внаслідок особистої симпатії до ініціативи Лузатті, інші – заради жарту або просто з цікавості, можливо, з цього щось вийде. Сам Лузатті зробив внесок у банк 100 франків і вважав себе Ротшильдом серед товаришів, до того незначними були їх внески. Лузатті вірив у свій успіх. У 1866 р. у Мілані з 280 крб і 50 членами він вирішив відкрити народний банк у невеликій, безкоштовно відведеній муніципалітетом квартирі.

Понад очікування операції банку стрімко почали розвиватися, цьому сприяли певні зовнішні обставини. Так, в Італії вже давно існували благодійні каси, наприклад, серед ремісників, робітників, які охоче позичали банку. Те саме робили й ощадні каси. Згідно з законами Італії, таким касам можна видавати вільні кошти в позички під заставу нерухомості та банківські векселя. Неаполітанський та сицилійський національні банки, що мали значні капітали, також запропонували свої послуги новому кредитному закладу.

У 1866 р. у зв'язку з тим, що розпочалася війна з Австрією, в Італії був оголошений примусовий курс (*corso forzoso*), внаслідок чого з обігу першою зникла золота монета, потім срібна і, зрештою, мідна. Ані уряд, ані банки не передбачали таких результатів і своєчасно не вжили ніяких заходів. Торгівля переживала великі труднощі. Тоді Лузатті випустив дрібні паперові гроші у 5, 3, 2 франка, що значно пом'якшило становище в країні. Ці гроші були до тих пір, поки уряд не випустив свою дрібну паперову розмінну монету. Такий сміливий крок зробив ім'я Лузатті відомим на всю Італію. За один рік кількість членів банку зросла з 400 до 1 153, а капітал – до 60 тис. крб, внески – до 341 тис. крб, річний дохід – до 687 тис. крб [5].

У головних засадах міланський банк та інші кредитні заклади Італії були схожі з позичково-ощадними товариствами Шульце-Деліча. Відмінність їх полягала в тому, що Лузатті створив обмежену відповідальність членів: кожний член відповідав тільки за розміри зроблених ним внесків акцій, що дорівнювала 50 франків (20 крб). А за системою Шульце-Деліча кожний член повинен відповідати за все (*ad infinitum*). Усі головні посади в банку, крім найманих службовців, не оплачувалися. Лузатті давав розстрочки на пайові гроші. Він вимагав, щоб пай (у 50 франків) був покритий протягом 10 місяців. Крім того, необхідно зразу сплатити 25 франків (10 крб).

Таким чином, капітал забезпечення був складений за дуже короткий термін. Кожний член мав можливість отримати до 50 акцій, але на загальних зборах володіти лише одним голосом. Позички (виключно членам) були короткострокові – на 3 місяці, з відстрочкою на 6 місяців, під вексель або розписку (особистий кредит). Видача позик під заставу нерухомості була заборонена. Щорічно загальні збори призначали певну суму для видачі позик, як кажуть, під чесне слово.

До складу правління банком входили президент, рада (18 членів), обліковий комітет (40 членів), 5 синдиків, що наглядали за виконанням статуту, три *boni viri*, які вирішували всі спірні питання, директор, комітет із 50 осіб для роздачі позик і дорадчий комітет. Увесь чистий прибуток від операцій ділили на три частини: 70% призначалися на дивіденди акціонерам, 20% – у запасний фонд і 10% – на розпорядження ради для роздачі населенню або для вживання на добродійні або загальнокорисні заходи [5].

Станом на 1 січня 1890 р. у міланському банку нараховувалось 16 392 члени; основний капітал становив 3 360 000 крб (у тому числі 156 906 членських внесків), запасний – 1 680 000 крб, внески – 22 000 000 крб, заощадження – 14 000 000 крб. Видано позик на 46 000 000 крб, у тому числі 129 000 позик на суму менше 400 крб, 13 300 – менше 40 крб, останні – до 4 крб. Загальний дохід міланського банку становив 718 000 000 крб, валовий дохід – 1 500 000 крб. Витрати на заробітну платню службовцям склали 47 000 крб; дивіденди – 460 000 крб, або 14%, на добродійність – 4 000 крб [5].

Але якими б блискучими не були справи цього банку, все ж такі пріоритетними клієнтами було лише населення середнього класу, а землероби залишилися осторонь. Сам Лузатті добре усвідомлював цей недолік свого банку, тому замість відкриття відділень він усіляко намагався відкрити нові кредитні заклади у провінції, надаючи їм необхідні кошти для самостійного розвитку. Він прагнув створити триярусну систему банків: центральну, місцеву та сільську. Проте йому це не вдалося. Банки за його системою, на жаль, залишилися надбанням осіб з середнім рівнем достатку.

Засновником кредитних закладів для землеробів був доктор Леон Волленборг. Він організував першу сільську касу в Лореджії (невелике село у Падуанській провінції). Каса була заснована за системою Райффейзена. Л. Волленборг мав значні кошти, які отримав у спадщину, але не бажав матеріально сприяти облаштуванню кас, залишивши за собою лише право особистої праці на рівні з іншими її членами. Перша каса почала працювати у 1883 р. за наявності 23 членів, і її справи відразу пішли вгору. У 1894 р. в Італії нараховувалося таких кас 41, що були розташовані в 13 провінціях. Головна відмінність кас Волленборга від системи Райффейзена – позичковий лист видавався усього на три місяці, оскільки позичальник мав з'являтися у касу кожні три місяці, щоб поновити своє зобов'язання і надати правління й раді доказ про належне використання позички.

Що стосувалося інших держав, то система Райффейзена найбільше розгорнула свою діяльність в Австро-Угорщині, де саме слов'яни були найзавзятішими її послідовниками. У Бельгії засновано народні банки за системою Шульце-Деліча, але згодом вони перетворилися на звичайні комерційні банки. Внаслідок байдужості суспільства, землеробський клас не мав там кредиту. У Швейцарії відомий народний банк – суто комерційний заклад – відкривав операції не тільки своїм членам, але й стороннім особам. У Франції народ не міг зрозуміти принципу обмеженої відповідальності, і сільські каси там не прижилися, за винятком Ельзаса та Лотарингії, де вони твердо укорінилися. Проте Франція розповсюджувала ідеї кооперації. У цій країні часто влаштовувалися конгреси представників народних банків, що друкували результати своєї праці.

Що стосується Росії, у тому числі й України як її частини на той час, то перше застосування на практиці ідей взаємодопомоги було зроблено у 1863 р. У Санкт-Петербурзі було створено перше товариство взаємного кредиту. Спочатку це був невеликий заклад, але у 90-х рр. XIX ст. товариство перетворилося на справжнє капіталістичне підприємство, у якому кредит дрібним промисловцям і торговцям був майже недоступний.

У той же час, тобто в добу визволення селян від кріпацької залежності та оновлення усього ладу суспільного життя, виникли і позичково-ощадні товариства як кредитні заклади для селян. Ініціатором цієї справи був поміщик костромської губернії С. Лугінін. Вивчивши організацію позичково-ощадних товариств за системою Шульце-Деліча в Німеччині, він вирішив відкрити таке саме товариство в селі Рождествене в Дороватському повіті. Статут цього товариства був затверджений 22 жовтня 1865 р. З часом преса та земства звернули свою увагу на ці заклади, і позичково-ощадні товариства почали швидко поширюватися. Цьому особливо сприяв утворений у 1871 р. комітет з позичково-ощадних та промислових товариств, що передав виконання своїх зобов'язань

санкт-петербурзькому відділенню. Діяльність відділення була досить різноманітною: воно усілякими засобами сприяло виникненню нових товариств, здійснювало допомогу чинним товариствам, наглядало за правильністю їх розвитку тощо.

Станом на 1 січня 1888 р. усіх затверджених урядом позичково-ощадних товариств і кас нараховувалося 1 415. З перевірених 715 звітів товариств виявилось, що до кінця 1886 р. вони мали 196 694 члени, пайового капіталу 5 939 880 крб, запасного – 966 238 крб, різних капіталів – 182 414 крб, чистого прибутку – 850 655 крб, збитку у 40 товариствах – 12 948 крб, вкладів на 4 488 088 крб, позик – на 4 634 085 крб, загальний дохід – 75,5 млн крб [5]. Але цього було замало при 110-мільйонному населенні Росії та понад 22 млн окремих господарських одиницях. Крім того, деякі обстеження відділень позичково-ощадних товариств свідчили, що останні зовсім не процвітали: пайовий капітал створювався почасти з позик; запасний – пускався в обіг, позики переписувалися; кількість прострочених позик збільшувалася; кількість знову зареєстрованих членів зменшувалася тощо. Багато товариств після затвердження їх статутів навіть не відчинялися, а ще більша кількість – ліквідувала свої справи. Причина цього явища зрозуміла: товариства надавали своїм членам лише короткострокові кредити, що не відповідали умовам землеробського господарства. Позичково-ощадні заклади могли успішно діяти лише у містах, торгових і промислових селищах, де капітали швидко реалізовувалися протягом року.

Тому найбільш доцільним типом кредитних закладів для вітчизняного сільського мешканця могли слугувати сільські каси за системою Райф-файзана та Волленборга, звичайно з належними змінами, враховуючи умови, місце і звичаї сільських мешканців, а саме:

1) район дії товариства мусить обмежуватися селищем, одним чи двома суміжними селами, щоб члени його добре знали один одного;

2) членами ставали усі мешканці села незалежно від звань та станів, але чесні, працелюбні та благонадійні;

3) вони повинні відповідати усім своїм майном за борги товариства;

4) позички видавалися довгострокові на відоме застосування із заздалегідь визначеними, найбільш зручними для позичальників термінами погашення;

5) увесь прибуток за покриттям витрат обертався у недоторканий громадський капітал;

6) члени правління та ради безкоштовно виконували свої обов'язки;

7) мета товариства – покращення не тільки матеріального, а й морального положення членів.

Уряд, зі свого боку, міг надати їм велику послугу виданням загального закону про кооперативні товариства і відкриттям кредиту їм у державному банку, його відділеннях і конторах.

Перші в Україні позичково-ощадні товариства своїми статутами передбачали обов'язковий пайовий внесок, розмір якого коливався від 50 до 100 крб. Формою відповідальності у здійсненні всіх операцій була кругова порука. Позички видавалися переважно на півроку, з відстроченням на 3 місяці в разі потреби. Умовою для надання кредиту було поручництво двох осіб. Суми позички були невеликими і видавалися під 9–10% річних. Ощадні строкові вклади приймалися під 6% річних, а на безстрокові вклади нараховувалися 4%.

Кредитні товариства райффайзенівського типу з'явилися на території України лише після прийняття

у 1895 р. Закону «Про установи дрібного кредиту», який давав можливість організувати кредитні товариства як на пайовій, так і безпайовій основі. Перше таке товариство виникло на Полтавщині. 6 травня 1897 р. у Прилуцькому повіті Полтавської губернії відкривалося перше кредитне товариство. Це був новий тип дрібних кредитних установ, який отримав законодавчу санкцію 1 червня 1895 р. [6].

Кредитні товариства утворювалися та розвивалися дуже швидко, бо мали можливість отримувати значні кредити в Державному банку України для поповнення основного фонду. Позичково-ощадні товариства не мали права на такі кредити, але відповідні кошти могли позичати у земств, що виступали їх поручителями. Діяльність товариств мала певні характерні риси. Грошові вклади вони могли приймати як від своїх членів, так і від сторонніх осіб та організацій із зобов'язанням повернення їх у визначений термін чи без установлення терміну. З прийняттям вкладу видавалася ощадна книжка вкладника. Розмір відсотків та інші умови вкладів визначалися загальними зборами або встановлювалися радою разом із правлінням товариства. Кредитні та позичково-ощадні товариства мали право видавати позички лише своїм членам, кожному з яких, виходячи з його надійності та довіри до нього, визначалася максимально можлива сума кредиту, яку йому дали б незалежно від наданої забезпечення, кількості та видів позичок. Кредити видавалися під довіру, за поруку членів або сторонніх осіб і під заставу. Такі товариства фінансової самопомогі були вельми поширені на Катеринославщині, Київщині, Полтавщині, Херсонщині, у Таврії, на Поділлі та Волині.

Станом на 1 січня 1914 р. на українських землях у складі Росії діяли 2 181 кредитне та 911 позичково-ощадних товариств [7]. Виникла потреба організації координаційних центрів товариств взаємного кредитування для підвищення ефективності їхньої діяльності та налагодження взаємовідносин безпосередньо між товариствами. Тож розпочалася робота з організації кооперативних центрів. У 1901 р. виник перший Союз кредитних кооперативів у Бердянську (Таврія), 1903 р. – другий такий союз у Мелітополі, 1905 р. було створено Союзбанк у с. Дзенгелівці на Київщині. Ці союзи були організаційними центрами без права ведення банківських операцій. Лише у 1911 р. Союзбанк було переведено до Києва та затверджено новий статут, який передбачав здійснення банківської діяльності. Союзбанк став організаційним і фінансовим осередком для всіх товариств взаємного кредитування, які функціонували на українських землях. Крім звичайних банківських операцій, він почав здійснювати торговельно-посередницькі операції, організував виробництво, видавничу діяльність, скликав кооперативні наради у справах кредитної та загальноукраїнської кооперації. На початку революції київський Союзбанк став підґрунтям для всеукраїнського фінансового кооперативного центру – Українбанку [7].

Висновок. Сформована фінансово-кредитна система України кінця XIX – початку XX ст. охоплювала, крім державних банків, мережу іпотечних, акціонерних, приватних, сільських, міських громадських банків і товариства взаємного кредитування, позичково-ощадні каси. Це сприяло прогресивним змінам як в аграрному секторі, так і в промисловості, формуючи підґрунтя для розвитку промисловості, покращуючи стан та життя робочого люду.

Сучасний розвиток української економіки тримається не тільки на великому, а й на середньому та дрібному бізнесі, де основною виробничою силою є робітники. Покращення їх кредитування є нагальною

проблемою. Тому звернення до європейського та вітчизняного історичного та економічного досвіду, напрацьованого наприкінці XIX – початку XX ст., є цікавим та затребуваним практикою сьогодення. Тому організаційні проблеми виробників, а особливо їх кредитування в ті часи, як і сьогодні, є актуальним питанням і вирішувати їх треба в ешелоні історичної практики.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Морозан В. История банковского дела в России / В. Морозан. – СПб.: Книга, 2004. – 400 с.
2. Скоморович І. Історія грошей і банківництва: [підручник] / І. Скоморович, С. Ревчук, Я. Малик та ін. – К.: Атіка, 2004. – 339 с.
3. Сухаревський В. Ощадно-банківська справа / В. Сухаревський. – Тернопіль: Астон, 2003. – 464 с.
4. Міщенко В. Становлення і розвиток кредитно-фінансової системи на Сумщині / В. Міщенко, Г. Корогод. – Суми: Слобожанщина, 1999. – 75 с.
5. О народных банках // Новости и биржевая газета. – 1894. – № 95. – 7 с.
6. О народных банках // Новости и биржевая газета. – 1894. – № 97. – 5 с.
7. О народных банках // Новости и биржевая газета. – 1894. – № 98. – 7 с.
8. О народных банках // Новости и биржевая газета. – 1894. – № 99. – 8 с.
9. Мелкий кредит // Новости и биржевая газета. – 1897. – № 123. – 8 с.

УДК 330.34:37.014.2

Матюк Т.В.

*кандидат економічних наук,
старший викладач кафедри економічної теорії
та історії економічної думки
Одеського національного університету імені І.І. Мечникова*

КІЛЬКІСНІ ВИМІРИ ВПЛИВУ ОСВІТИ НА ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК

У статті вдосконалено систему оцінювання результатів соціально-економічного розвитку суспільства за допомогою введення в традиційний індекс людського розвитку показника розширення прав та можливостей людей, що зображає свободу їх вибору у зв'язку з досягненням політичних, економічних та громадянських свобод. Розширено теоретичне уявлення про взаємозв'язок освіти та соціально-економічного розвитку суспільства, що розглядається як прямий та сильний на основі встановлених кореляційно-регресійних залежностей між показником рівня освіти, з одного боку, та індексом людського розвитку, враховуючи показники розширення прав та можливостей людей, а також індексом політичної, економічної та громадянської свободи, з іншого.

Ключові слова: індекс людського розвитку, соціально-економічний розвиток, індекс політичної, економічної та громадянської свободи, прогресивний розвиток.

Матюк Т.В. КОЛИЧЕСТВЕННЫЕ ИЗМЕРЕНИЯ ВЛИЯНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ НА ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ

В статье усовершенствована система оценивания результатов социально-экономического развития общества путем введения в традиционный индекс человеческого развития показателя расширения прав и возможностей людей, что отражает их свободу выбора из-за уровня достигнутых политических, экономических и гражданских свобод. Расширено теоретическое представление о взаимосвязи образования и социально-экономического развития общества, что, в отличие от существующих, рассматривается как прямой и сильный на основе установленных корреляционно-регрессионных зависимостей между показателем уровня образования, с одной стороны, и индексом человеческого развития с учетом показателей расширения прав и возможностей людей, а также индексом политической, экономической и гражданской свободы, с другой.

Ключевые слова: индекс человеческого развития, социально-экономическое развитие, индекс политической, экономической и гражданской свободы, прогрессивное развитие.

Matyuk T.V. QUANTITATIVE MEASUREMENTS OF THE IMPACT OF EDUCATION ON ECONOMIC DEVELOPMENT

The paper improves the evaluation system of the results of socio-economic development of society by putting into traditional index of human development the empowerment index of people, reflecting their freedom of choice through the level of the political, economic and civil liberties. It expands the theoretical understanding of the relationship of education and socio-economic development of society, which, unlike the existing one, is regarded as a direct and strong, based on the correlation and regression between the index level of education, on the one hand and the human development index including indicators of people's empowerment and the symbol of the political, economic and civil liberties on the other hand.

Keywords: human development index, economic and social development, the index of political, economic and civil freedom, progressive development.

Постановка проблеми. Починаючи з 1990 р. Програмою розвитку ООН (далі – ПРООН) щорічно публікується «Доповідь про людський розвиток». У першій такій доповіді було сформоване визначення поняття «людський розвиток» як процесу «...розширення спектру вибору. Найбільш важливі елементи вибору – жити довгим та здоровим життям, отримувати освіту та мати гідний рівень життя. Додаткові елементи вибору включають в себе політичну свободу, гарантовані права людини та самоповагу» [1].

Як індикатор розвитку ПРООН пропонує показник індексу людського розвитку, який має три види: очікувана тривалість життя, рівень грамотності й освіченості населення країни та очікувана тривалість навчання [2, с. 24].

У доповіді 2013 р. відзначається відносно наближення значень індексу людського розвитку (далі – ІЛР) на глобальному рівні шляхом прискорення темпів соціального прогресу за 2000–2012 рр., у країнах з більш низьким значенням ІЛР, все ж таки нерівність між Північчю та Півднем зберігається. Так,